

Despre componenta multilingvă din *Dicționarul limbii române* al lui A. Philippide

Alina-Mihaela Pricop*

Keywords: *multilingual dictionary; language dictionary; winds names*

Introducere

Articolele din *Dicționarul limbii române* al lui A. Philippide conțin traduceri în limbile latină și franceză ale cuvintelor intrare românești. Proiectul „Dicționarele multilingve românești. Istoric și tipologie” (cod PN-II-RU-TE-2014-4-0195), derulat la Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Academia Română – Filiala Iași, în perioada 1 ianuarie 2016 – 30 noiembrie 2017, vizează dicționarele alcătuite în cel puțin trei limbi (limba română și două limbi străine). Scopul proiectului îl constituie studiul principalelor aspecte tipologice și istorice ale dicționarelor multilingve românești. Obiectivele concrete constau în: inventarierea dicționarelor multilingve care conțin limba română; descrierea succintă a acestora; stabilirea etapelor de dezvoltare a domeniului; determinarea tipologiei. Rezultatele obținute sunt reprezentate de: o bibliografie adnotată, organizată cronologic (Pricop 2017), respectiv articole și comunicări științifice care surprind momente din istoria dicționarelor multilingve, principalele tipuri.

1. Dicționar multilingv. Termen, concept, structură

Prin „dicționar multilingv” avem în vedere, pe de o parte, conceptul larg în care se încadrează mai multe specii lexicografice: listă, lexic, vocabular, glosar, dicționar, lexicon, teaur. Pe de altă parte, privitor la numărul de limbi componente, avem în vedere conceptul restrâns: lucrare lexicografică în care sunt puse în relație cel puțin trei limbi (limba română și două limbi străine), față de conceptul larg, care include și dicționarele bilingve. Ca orice resursă, dicționarul multilingv se prezintă în două formate: clasic, pe suport hârtie (manuscris, tipărit cu ajutorul tiparului, în diversele lui etape de evoluție, dactilografiat, multigrafiat, multiplicat) și modern, pe suport electronic. Bibliografia cuprinde numai dicționarele multilingve în manuscris sau tipărite, de la începuturi, de la prima astfel de lucrare semnalată, la sfârșitul secolului al XVII-lea, și până în prezent, ultimele titluri identificate fiind din 2016. Având în vedere

* Institutul de Filologie Română „A. Philippide” – Filiala din Iași a Academiei Române, Iași, România.

limitele temporale ale proiectului, bibliografia a fost alcătuită pe baza unui corpus reprezentativ, dar restrâns de surse.

Structural, dicționarul multilingv are două părți sau secțiuni interrelaționate, care „comunică” între ele: dicționarul propriu-zis și indexurile. Această organizare bipartită asigură bidirecționalitatea și funcționalitatea instrumentului de lucru pentru vorbitorii nenativi ai limbii de bază. În prima parte, reprezentată de dicționarul propriu-zis, intrările (cuvinte, termeni, îmbinări de cuvinte sau de termeni) sunt puse în relație cu echivalențele (corespondențele, traducerile) lor în limbile străine selectate. Modalitatea de relaționare variază, distinguându-se două modalități principale: fie tabelar, pe coloane, fie grupat, pe articole, cu înregistrarea echivalențelor, în continuarea termenului/cuvântului titlu în serie sau „unele sub altele”. În destul de multe dicționare identificate, mai ales în analiza terminologiilor, intrările și traducerile lor sunt însoțite de definiții sau explicații fie în limba-sursă (de obicei româna), fie (rar) în anumite limbi componente sau chiar în toate limbile dicționarului. Unele dicționare conțin diverse tipuri de indicații: gramaticale, diastratice, numerice sau glotice. Indexurile, cea de-a doua parte a unui dicționar multilingv, conțin listele alfabete ale cuvintelor sau termenilor din limbile-țintă, cuvinte și termeni cărora li se atașează indicativul numeric format fie din numărul de ordine, fie din litera inițială și numărul de ordine, fie din pagina la care se găsește intrarea corespunzătoare din limba-sursă în dicționarul propriu-zis. Au fost elaborate de-a lungul timpului o serie de lucrări care, deși nu sunt dicționare multilingve și, de altfel, nu conțin nici indexuri, prezintă totuși o componentă multilingvă.

2. Corespondențe latine și romanice în *Dicționarul limbii române*

Academia Română a încredințat, rând pe rând, mai multor lingviști, proiectul realizării dicționarului tezaur al limbii române.

Prima versiune, *Dicționariul Limbei Române*, este realizată de către A.T. Laurian și I. Massim, în perioada 1870–1877. Articolul de dicționar este organizat astfel: cuvântul-titlu, indicații asupra flexiunii, traducerea în limba latină, etimologie, definiție (unele dintre ele considerate remarcabile chiar), citate. Despre inserția traducerii latinești trebuie precizate următoarele:

Cu aproape patru decenii înaintea lui S. Pușcariu, autorii au aplicat în dicționarul lor explicativ unilingv norma de a traduce într-o limbă străină „însemnarea... fiecărui cuvânt românesc”; dacă însă Pușcariu a ales în acest scop o limbă de circulație, limba franceză, predecesorii săi, cum era și firesc, au preferat limba latină. În felul acesta lucrarea lui Laurian și Massim poate fi folosită și ca dicționar bilingv, deși rămâne, în esență, dicționar al limbii române. În cazul când forma latinească are „aceeași compozițiune fonetică” și „mai mult sau mai puțin același înțeles” cu al termenului românesc, ea servește totodată ca etimon al termenului-titlu; în celelalte cazuri, etimologia se indică într-o paranteză care precedă definiția. Procedeu amintit al corespondențelor este de factură latinistă, căci prin el autorii încearcă să demonstreze descendența latinească a lexicului limbii române;

în acest sens, demonstrația se desfășoară însă cu mai puțin succes decât ar fi dorit, desigur, autorii, deoarece pentru extrem de numeroase cuvinte românești din dicționar nu au găsit corespondente latinești convenabile (Seche 1966: 161–162).

A doua versiune (neterminată), *Etymologicum Magnum Romaniae*, aparține lui B.P. Hasdeu, fiind realizată în perioada 1884–1898. Materialul este organizat astfel: cuvântul-titlu, variantele lui lexicale și formele lui gramaticale, traducerea în limba franceză a sensurilor cuvântului-titlu, indicații asupra circulației cuvântului (în timp, în spațiu sau în stilurile limbii), definiția, izvoarele, unitățile frazeologice, în sfârșit etimologia (*id.* 1969: 18). După cuvântul-titlu:

Urmează traducerea în limba franceză a sensurilor cuvântului românesc. Lucrarea face așadar parte din categoria dicționarelor în același timp explicative și bilingve, continuând o veche tradiție, inclusiv pe aceea din primul dicționar academic. De altfel, din acest punct de vedere, procedeul *Etymologicului* va fi însușit întocmai și de Sextil Pușcariu, în *Dicționarul limbii române* al Academiei. Evident, principalul scop urmărit de autor prin includerea corespondentelor franceze a fost acela de a da lucrării sale o circulație și o utilitate internațională, ceea ce a și reușit, printr-o traducere în general exemplară. Corespondentele se dau înaintea secțiunii explicative românești și sunt grupate pe sensuri (numerate) la cuvintele polisemantice, ceea ce conferă articolelor mai întinse o imagine semantică sintetică preliminară. Dar, din păcate, sistemul devine adesea un scop în sine căci înlocuiește cu totul, cum vom vedea, definiția românească și duce la situația, de neconceput, ca importante cuvinte înregistrate să fie lipsite, integral sau parțial, de partea explicativă (Seche 1969: 19).

Având în vedere versiunile nereușite a lui A.T. Laurian și I. Massim, și a lui B.P. Hasdeu, Academia Română încredințează în 1897 elaborarea celei de a treia versiuni a dicționarului limbii române lingvistului ieșean A. Philippide. Dicționarul, conceput și elaborat în mare parte de acesta, în perioada 1897–1905, conține o listă foarte bogată de cuvinte din porțiunea *A-Dăzvăț*. Lucrarea a rămas în manuscris, fiind publicate în 1907 doar două fascicule. Manuscrisul este descoperit abia în 1982 la B.A.R. Iași (Pamfil 2001: 9). Articolele, organizate lingvistic și prezentând trăsături specifice, au următoarea structură internă: cuvântul titlu, transcrierea fonetică a cuvântului, categoria gramaticală, indicații morfologice complete, definiția (analitică și concis formulată), traducerea în latină a definiției și echivalentul francez al cuvântului titlu, etimologia, izolările (sintagme, locuțiuni, expresii), citatele ilustrative (în ordine cronologică) (Haja 2005: 17, Pamfil 2008: 101–104).

Prin introducerea corespondentelor semantice din limbile latină și franceză sunt cumulate procedeele adoptate de predecesorii săi: Massim și Laurian care dau echivalentul latinesc, respectiv Hasdeu care dă echivalentul francez.

Explicația în limba română este dată de enumerarea corespondentelor semantice din latină și franceză. Așadar, lingvistul a cumulat aici procedeul adoptat de

Laurian și Massim cu acela folosit de Hasdeu, pentru motive care nu ne sunt cunoscute și a căror rațiune ni se pare cam ciudată (Seche 1969: 39).

Printre ajustările propuse lui Philippide în 1904 se numără renunțarea la traducerea latină. Acesta, nerenunțând sub nicio formă la traducerea latină, dat fiind caracterul romanic al limbii române și tolerând echivalentul francez, răspunde la 24 februarie 1904:

Decât să renunț la traducerea latină mai bine renunț la cap; nu pierd nici un timp cu ea; este una din trebuințele și podoabele totodată ale Dicționarului...; ar fi păcat de Dumnezeu ca într-un dicționar atât de muncit, unde avem limba latină veșnic înaintea ochilor, ca o limbă mamă a limbii căreia se face Dicționarul, să renunțăm la darea înțelesului printr-un cuvânt latin și să recurgem la limba aceea așa de banală, pe care o știi și câinii în țara aceasta, dar pe care foarte puțini o știi dincolo de granițele Franței și ale României... *Eu*, în tot cazul, voi continua până la capăt de a traduce în latinește (*apud* Pamfil 2008: 85).

Lucrarea lui Philippide, dicționar de limbă, în principiu monolingv, axat pe componentele explicativă și istorică, conține și o componentă multilingvă prin prezența traducerilor în latină și franceză.

3. Nume românești de vânturi și traducerile lor

Grupul lexical al vânturilor, analizat recent în cadrul unui studiu mai larg al terminologiei științifice și populare românești a fenomenelor atmosferice (Pricop 2015: 47–70), este acum succint urmărit în relație cu traducerile din manuscrisul lui Philippide. În porțiunea *A-D* din *Dicționarul fenomenelor atmosferice* (DFA) (Florescu 2015) sunt înregistrați și analizați 42 de termeni (și 15 variante), reprezentând substantive nume de vânturi și verbe specifice.

Mare parte dintre acești termeni sunt lucrați în manuscris, în timp ce unii apar cu alte sensuri sau cu sensul general (pe baza căruia s-a format cel specific, meteorologic), iar alții deloc (de la litera *D* niciunul, singurul *dunărinț* având inițial *du-*). În schimb, am identificat termenul *austrel*. În funcție de prezența sau absența termenilor, de înregistrarea cu sens meteorologic sau cu un alt sens se poate realiza următoarea delimitare: a) termeni neînregistrați (12 termeni și 6 variante): *acalmie*, *aralie*, *armatan* (*harmatan*), *bărbier* (Ts = termen științific), *blizzard* (Ts), *boholt*, *bora* (Ts), *carael* (*caraial*, *carail*), *cazac*, *câinar*, *coșava* (*coșavă*), *dunărinț* (*dunăreanț*, *dunărenț*); b) termeni înregistrați cu alte sensuri (6 termeni, cu o precizare): *aera*, *aligni* (cu sens general, dar conținând un citat referitor la vânt), *brașovean*, *brăilean*, *câmpEAN*, *curent* (sens general); c) termeni înregistrați privitor la alte domenii (din care au fost preluate în meteorologie; 1 termen): *anticlON* (fizică); d) termeni înregistrați cu alte valori morfologice (2 termeni): *alizeu*, *alizat* (adjective, în DFA fiind substantive); e) termen înregistrat cu o nuanțare: *calm* (pe mare; înregistrat în DFA cu sensul „calm atmosferic”); f) în fine, termeni înregistrați cu sensuri referitoare la vânt (19 termeni, o variantă ca termen, 6 variante, un termen ca

variantă): *abureală* (*aboreală*), *aburel*, *aburi* (*abura*), *acvilon* (*acuilon*), *adia*, (*adiare*) *adiere*, *aură*, *austru* (*aostru*), *ațegan*, *bate*, *băltag*, *băltăgan*, *băltăreț* (*băltărez*), *bătaie*, *boare*, *borilă*, *briză*, *bură* („furtună”), *ciclun*, *crivăț* (*criveț*); g) un termen neînregistrat în DFA: diminutivul *austrel* „austru”.

Termenii înregistrați în manuscris prezintă următoarele particularități relativ la raportul termen românesc – traduceri latină și franceză: a) numai echivalentul francez care este fie preluat dintr-un dicționar anterior: „*Aburel*. Hasdeu: Brise, zéphyr” sau „*Borilă*. Damé: Vent du sud”, fie privește alte domenii (v. și *ciclun*): „*Anticiclun*. (Fizică) Anticyclone”; b) traduceri ale verbelor: „*Aburés*. Produc, dau din mine, exalez aburi; bate un vânt lin. [...] flare, [...]. [...] souffler”; „*Adiș*. Suflu, mă mișc încet, bat încet. Despre vânt, suflare. Flare. Souffler” (sensul al treilea); „*Bat*. Ating suflând (Despre vânt). Afflare. Souffler contre (ou vers)” (sensul al șaptesprezecelea); c) nuanțarea sistemului de echivalențe la nivel lexical sau morfologic: „*Adiere*. Suflarea vântului, boare, vânt ușor. Flatus. Brise, souffle”; „*Bătae*. Faptul de a atinge suflând, suflare. Afflatus. L'action de souffler contre ou vers” (sensul al zecelea); d) cu alte sensuri, cu o precizare: „*Alignesc*. Mă mișc încoaci și încolo, mă clatin pe picioare. Înclinare, se înclinare, inclinari, labare, mutare, vacillare, titubare, fluctuare. Se balancer, chanceler. *Vântul a aligni, fluierașul s-a porni, și s-a porni ș-a cânta, oițele or zbiera*”; „*Curent*. Aerul care circulă răpede între două deschizături. Perflatus. Courant” (sensul al treilea); d) diferențe morfologice (substantiv – adjectiv): „*Alizat*. (Meteorologie). Despre vânturile alizate. – Etesiae. Vents alizés”; „*Alizeu* = Alizat”; e) cu sens nuanțat: „*Calm*. Liniștea vântului pe mare (sensul al doilea). Malacia, tranquillitas. Calme”; f) neînregistrat în DFA: „*Austrel* = Austru”; g) definite prin sinonime (și deci fără echivalente): „*Austrel* = Austru”; „*Alizeu* = Alizat”; „*Băltăgan* = Băltag”; „*Băltărez* = Băltăreț”; „*Criveț* = Crivăț”; h) relație etimologică cu unul dintre echivalenții străini: „*Acvilon*. Crivăț, vânt de nord. Aquilo. Aquilon”; „*Aură*. Vânt ușor, boare, curent de aer. Aura. Air, courant d'air”; „*Austru*. 1) Un vânt. La cei vechi se găsesc traduse cu acest cuvânt aquilo, auster, adecă vântul de la nord și de la sud. La cei de astăzi are înțelesurile următoare: 2) Vântul de apus. 3) Vântul de miazăzi. 4) Vântul de nord-vest. Aquilis; auster; zephyrus, favonius; caurus. Vent du nord, du sud, d'ouest, de nord-ouest”; „*Briză*. Un vânt. Ventus a mari veniens, ventus a terra surgens. Brise”; „*Ciclun*. Furtună foarte mare cu vârtej, în țările tropicale. Turbo. Cyclone”; i) traducere ambiguă: „*Boare*. 1) Vânt ușor, adiere de vânt. Aura. Souffle. 5) Vântul de nord. Boreas. Vent du nord”; j) vânturi locale și sensuri specifice (a doua parte a definiției): „*Abureală*. Producere, exalare de aburi, mai concret decât aburire, apropiindu-se de abur, fără să se contopească cu el; vânt ușor. Halidus, exhalatio; exhalaison”; „*Ațegan*. Vântul de la răsărit. Subsolanus, ventus qui ab oriente exit. Vent d'est”; „*Băltag*. II 'la vântul cel mare se dice pe la noi băltagul'. Ventus magnus, ventus vehemens. Grand vent”; „*Băltăreț*. II Se zice și vântul băltăreț și vânt de la nimeazi. Vântul care suflă de la Baltă, de la

câmpie, de la Dunăre, de la miazăzi, – de la marea neagră? E foarte arzător, e mai totdeauna însoțit de ploae caldă, nu e bun pentru recolte. Auster, ventus meridianus, ventus australis. Autan”; „*Bură*. Furtună. Procella. Tempête, orage, bourasque”; „*Crivăț*. ‘Se zice vântului puternic și rece, ce suflă iarna despre țara Muscalilor și care însoțește deseori zăpada’. Vântul părții răsăritului’. Aquilo, ventus septentrionalis; subsolanus. Vent du nord, bise; vent d’est”.

Concluzii

În *Dicționarul limbii române* al lui A. Philippide, grupul lexical al numelor de vânturi este însoțit de echivalențe parțiale, recuperate după principiul similarității referentului (și nu al identității, mai ales privitor la vânturile locale). Manuscrisul lui Philippide (din păcate incomplet și deci infructuos pentru o privire contrastivă mai extinsă) evidențiază dificultățile întâmpinate de lexicograf în găsirea echivalențelor adecvate. Componenta multilingvă, grație traducerilor latină și franceză, permite considerarea lucrării în rândul dicționarilor multilingve, în categoria lucrărilor atipice.

Bibliografie

- Florescu 2015: Cristina Florescu (coord.), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Haja 2005: Gabriela Haja et al., *Dicționarul limbii române (DLR) în format electronic. Studii privind achiziționarea*, Iași, Editura Alfa.
- Pamfil 2001: Carmen-Gabriela Pamfil, *Restitutio. Manuscrisul Dicționarului limbii române*, „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Anul II, Nr. 1, 2001, p. 9–11.
- Pamfil 2008: Carmen-Gabriela Pamfil, *Alexandru Philippide*, București, Editura Litera Internațional, 2008, p. 64–106.
- Philippide 1897–1905: A. Philippide, *Dicționarul limbii române [A-Dăzvăț]*, 11744 p. [coli ministeriale]. [Ms. nr. 75673, Fondul A. Philippide, B.A.R. Iași].
- Pricop 2015: Alina-Mihaela Pricop, *Vânturile, deplasările și curenții de aer*, în Cristina Florescu (coord.), *Terminologia meteorologică românească a fenomenelor atmosferice (științific versus popular)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 47–70.
- Pricop 2017: Alina-Mihaela Pricop (coord.), *Lexicografia poliglotă în secolele al XVII-lea – al XXI-lea: liste, glosare, vocabulare, dicționare, lexicoane, tezaure care conțin limba română. Bibliografie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Seche 1966, 1969: Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, 2 vol. București, Editura Științifică.

About the Multilingual Component in A. Philippide’s *Dictionary of the Romanian Language*

A. Philippide’s *Dictionary of the Romanian Language* is, on the one hand, a language dictionary, and, on the other hand, a multilingual dictionary. The work is one

of the versions of the thesaurus dictionary of the Romanian language, a project initiated by the Romanian Academy. The articles in A. Philippide's *Dictionary of the Romanian Language* contain translations of the Romanian entries into Latin and French languages. For this reason, the manuscript is part of the inventory of multilingual dictionaries containing the Romanian language. The bibliography includes dictionaries in at least three languages (Romanian and at least two foreign languages), in manuscript or printed form, from the first such work reported at the end of the 17th century, up to now, the last titles identified being from 2016. It was based on a representative, but limited corpus. Structurally, the multilingual dictionary has two interrelated parts or sections that "communicate" with each other: the dictionary itself and the indexes.

The Romanian Academy entrusted the project of achieving the thesaurus dictionary of the Romanian language to several linguists successively. Considering the failed versions of A.T. Laurian and I. Massim and B.P. Hasdeu, the Romanian Academy entrusted the elaboration of the third version of the Romanian language dictionary to the linguist A. Philippide. By introducing the semantic correspondences from the Latin and French languages, the methods adopted by his predecessors are cumulated, Massim and Laurian giving the Latin equivalent and Hasdeu giving the French equivalent. As a case study, 42 terms (and 15 lexical variants) are observed, they represent nouns – names of winds and verbs characteristic to wind action. Much of these terms are recorded in the manuscript, while some appear with other meanings or with the general meaning and others do not appear at all. The terms are delimited according to the presence or absence of terms, according to their meteorological or other meanings. Also, the terms recorded in the manuscript (19 terms: *abureală, aboreală, aburel, aburi, abura, acvilon, acuilon, adia, adiare, adiere, aură, austru, austru, ațegan, bate, băltag, băltăgan, băltăreț, băltărez, bătaie, boare, borilă, briză, bură, ciclon, crivăț, criveț*) have a series of peculiarities related to the connection between the Romanian term and the Latin and French translations, and highlight the difficulties encountered by the lexicographer in finding the appropriate equivalences.